

**Україна в роки
Другої світової війни
(1939–1945)**

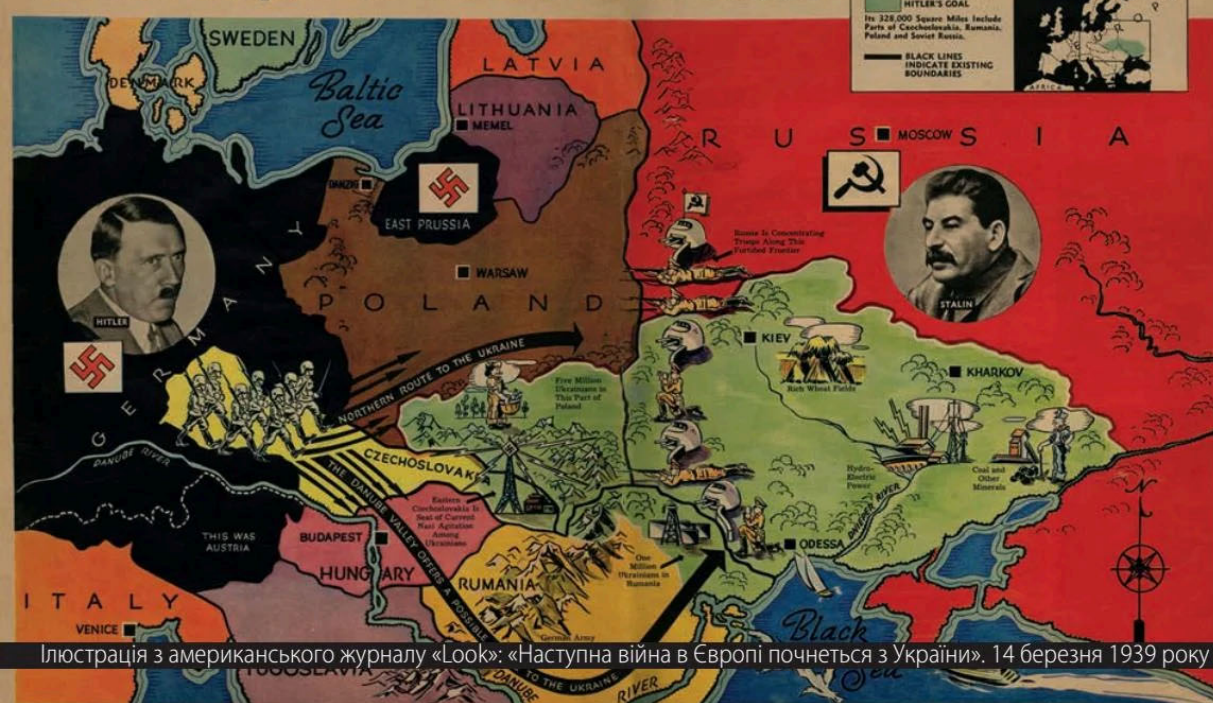

УКРАЇНСЬКИЙ
ІНСТИТУТ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПАМ'ЯТІ

Між світовими війнами	3	Відновлення Української держави	25
Карпатська Україна. Переддень Другої світової	4	Українська повстанська армія	26
Пакт Молотова–Ріббентропа	5	Мистецтво повстанців	27
Напад на Польщу. Початок Другої світової	6	Створення партизанського руху	28
Взаємодія Червоної армії і Вермахту	7	Діяльність червоних партизанів	29
Анексія Західної України	8	Україна та Польща. Загострення стосунків	30
Анексія Бессарабії та Північної Буковини	9	Збройний польсько-український конфлікт	31
Німеччина проти СРСР	10	Українці в лавах ворогів	32
Найбільша танкова битва	11	Дивізія «Галичина»	33
Розстріли в тюрмах	12	Вигнання нацистів	34
Випалена земля	13	Чорна піхота	35
Новий поділ України	14	Депортація кримських татар	36
Повсякдення під окупацією	15	Виселення українців із Польщі	37
Остарбайтери	16	Кінець війни в Європі	38
Побут примусових робітників	17	Капітуляція Японії	39
Військові полонені	18	Наслідки війни	40
Табори для військових полонених	19	Табори Ді-Пі	41
Голокост	20	Наука для війни	42
Злочини нацистів. Спалені села	21	Мистецтво на фронті	43
Доля жінок	22	Визвольний рух після війни: зміна тактики	44
Діти і війна	23	Визвольний рух: останній бій	45
Організація українських націоналістів	24		

The Next European War Will Start In The Ukraine

Ілюстрація з американського журналу «Look»: «Наступна війна в Європі почнеться з України». 14 березня 1939 року

Між
світовими
війнами

1939
1945

Українці в міжвоєнне двадцятиліття були найбільшою в Європі бездержавною нацією. Проти нас радянський режим здійснював масові злочини: Голодомор, депортації, Великий терор. На землях під Польщею (Волинь, Галичина) та Румунією (Бессарабія, Буковина) цілеспрямовано асимілювали українців, порушували права, проводили арешти громадських і політичних діячів, багато з яких опинилися, зокрема, в концтаборі Береза Картузька. Хоча репресії за масштабами до радянських не дорости. Відносно легшим було становище населення на Закарпатті, що належало Чехословацькій республіці.

Третій Райх, оголосивши боротьбу за «лебенсraum» – життєвий простір, не приховував претензій на українські терени. Він розглядав їх як важливий елемент економічних та геополітичних інтересів.

«Головною проблемою для сьогоднішньої Європи є українська... Допоки українці не матимуть надійної свободи, вони зраджуватимуть будь-яку державу, котра триматиме їх у покорі, та проливатимуть кров – свою і завойовників... Миру немає і не буде доти, доки українська проблема не знайде належного вирішення».

Із доповіді Ланселота Лоутона
«Україна: найбільша проблема Європи», виголошеної у британському парламенті.
1935 рік

Керівництво Карпатської Січі виступає перед народом у День злуки. Хуст. 22 січня 1939 року

Карпатська Україна. Переддень Другої світової

1938 року Чехословаччина передала Судетську область Німеччині (за Мюнхенською угодою) і частину території – Угорщині (за Віденським арбітражем). Ситуацією скористалися словаки та закарпатські українці, які домоглися створення національних автономій. Уряд Карпатської України переїхав із Ужгорода до Хуста та почав державне будівництво. У березні 1939-го Німеччина захопила решту Чехії, а Словаччина проголосила самостійність. 15 березня незалежною державою стала і Карпатська Україна. Того ж дня з мовчазної згоди Гітлера на край напала Угорщина. На захист землі від окупантів стала Карпатська Січ. Проте вже 18 березня ворог захопив майже всю Карпатську Україну. Осередок української державності був знищений, однак українці на Закарпатті першими у міжвоєнній Європі чинили збройний опір союзникам Німеччини.

«Ми хочемо жити своїм власним життям, своєю українською культурою і, захищаючи послідовно та твердо своє, ми не відцураємося від шанування духовного багатства інших.<...>

Будуємо нову Карпатську Україну та її головне місто, яким правдоподібно буде Хуст. Ведемо вже переговори про побудовання біля ста помешкань для державних службовців. Побудуємо там палац уряду, університет, катедралью, домівки для студентів, музей, український народний театр. Буде це модерна дільниця з широкими вулицями. У наступному році з весни розпочнемо будувати залізничну лінію».

З інтерв'ю **Августина Волошина**
«Про актуальні проблеми Карпатської України».
12 січня 1939 року

Карикатура на тему нацистських і радянських загарбвань у Європі

Пакт Молотова- Ріббентропа

23 серпня 1939 року СРСР та Німеччина підписали Договір про ненапад – пакт Молотова-Ріббентропа. Фактично два диктатори узгодили загарбницькі плани проти інших держав. Сторони передбачали територіально-політичний переділ, який мав розпочатися з розгрому Польщі. Бессарабія (на той час частина Румунії), Латвія, Естонія і Фінляндія вважалися сферою інтересів СРСР, а Литва – Німеччини.

Внаслідок змови Гітлера і Сталіна війна торкнулася українців від перших її днів у вересні 1939-го, коли німці бомбили Львів та інші міста.

Аби засудити пакт як такий, що спричинив злочини проти людяності, Європейський парламент у 2009-му проголосив 23 серпня щорічним Європейським днем пам'яті жертв сталінізму і нацизму.

«Якщо ми укладемо договір про взаємодопомогу із Францією і Великою Британією, Німеччина відмовиться від Польщі. Війна буде відвернена... Якщо ж ми приймемо пропозицію Німеччини про укладення пакту про ненапад, вона, звичайно, нападе на Польщу... Західна Європа зазнає серйозної розрухи... Тоді ми зможемо сподіватися на наш успішний вступ у війну. Диктатура комуністичної партії стане можливою лише в результаті великої війни».

Із виступу **Йосипа Сталіна** на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б).
19 серпня 1939 року

Перетин Червоною армією радянсько-польського кордону, 17 вересня 1939 року

Напад на Польщу. Початок Другої світової

1 вересня 1939 року Німеччина напала на Польщу. Велика Британія і Франція оголосили Гітлеру війну. Саме цю дату вважають початком Другої світової. СРСР зволікав із діями, щоб не наразитися на оголошення війни західними державами. Разом із тим 11 вересня 1939 року створив Білоруський та Український фронти. Останній на чолі з Семеном Тимошенком комплектували переважно з радянських українців.

Гітлер підбурював Сталіна до негайного нападу на Польщу, погрожуючи у разі затримки проголосити західноукраїнську державу. 17 вересня Червона армія перетнула польський кордон.

«Польська держава розпалась і більше не існує, тому анульовані всі угоди. Треті держави можуть спробувати дістати вигоду з хаосу. Радянський Союз вважає обов'язком втрутитися для захисту своїх українських і білоруських братів і дати змогу нещасному населенню працювати спокійно... Радянський уряд розпорядився Головному командуванню Червоної армії віддати наказ перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України та Західної Білорусі».

З ноти СРСР до польського посла
Вацлава Гжибовського

Генерал Гайнц Гудеріан і комбриг Семен Кривошеїн приймають спільний німецько-радянський парад у Бресті. 22 вересня 1939 року

Взаємодія Червоної армії і Вермахту

Червона армія і Вермахт взаємодіяли в боях проти польських військ. Відповідно до таємних протоколів союзники обмінювалися територіями, які завойовували. Так, німецькі війська розпочали облогу Львова, а капітулювало місто вже перед Червоною армією.

22 вересня 1939 року, коли радянській стороні передали Брест, там відбувся спільний військовий парад обох загарбницьких армій.

28 вересня СРСР та Третій Райх підписали Договір про дружбу і кордон, згідно з яким Радянський Союз анексував Західну Україну та Білорусь.

«У випадку звернення німецьких представників до командування наших частин про надання допомоги для знищення польських частин або банд – командирам виділяти необхідні сили, забезпечувати спільну ліквідацію ворожих сил».

Із директиви командувача
Українського фронту
Семена Тимошенка.
21 вересня 1939 року

Олександр Довженко виступає на передвиборчому мітингу на Гуцульщині. Жовтень. 1939 рік

Анексія Західної України

17 вересня 1939 року СРСР окупував Західну Україну. Населення було дезорієнтоване. З одного боку, люди раділи українізації шкіл і культурного життя, зниженню безробіття, реформам охорони здоров'я та земельній. З іншого – вже 1940-го влада заборонила всі легальні політичні партії, крім комуністичної. На керівні посади привезли людей зі східних областей Української РСР і Російської РФСР. Землі селян забрали до колгоспів (за рік колективізували 13 % господарств).

Розпочалися арешти й депортації колишніх державних службовців, політичних діячів, землевласників, військових, колоністів тощо. У 1939–1941 роках у віддалені райони СРСР заслали сотні тисяч осіб.

«Більшовики рішили “освободити” Західню Україну від “капіталістів і поміщиків” і відразу втягнути її в процес розбудови соціалізму... Кожна галузь господарства була побудована на цілковитій централізації. В Москві сиділи усі “главки”, які надавали напрямок роботі. Розпорядження передавали главам республік, ці пересилали далі, аж до найнижчих клітин... Армія апаратчиків у Наркоматах в Москві і в Києві, засипувала установи тисячами безглузких директив, яких ми, що в цих установах працювали, не мали часу навіть прочитувати...»

Із спогадів економіста на великому підприємстві у Львові, записаних Міленою Рудницькою

Входження Червоної армії до Чернівців. 28 червня 1940 року

Анексія Бессарабії та Північної Буковини

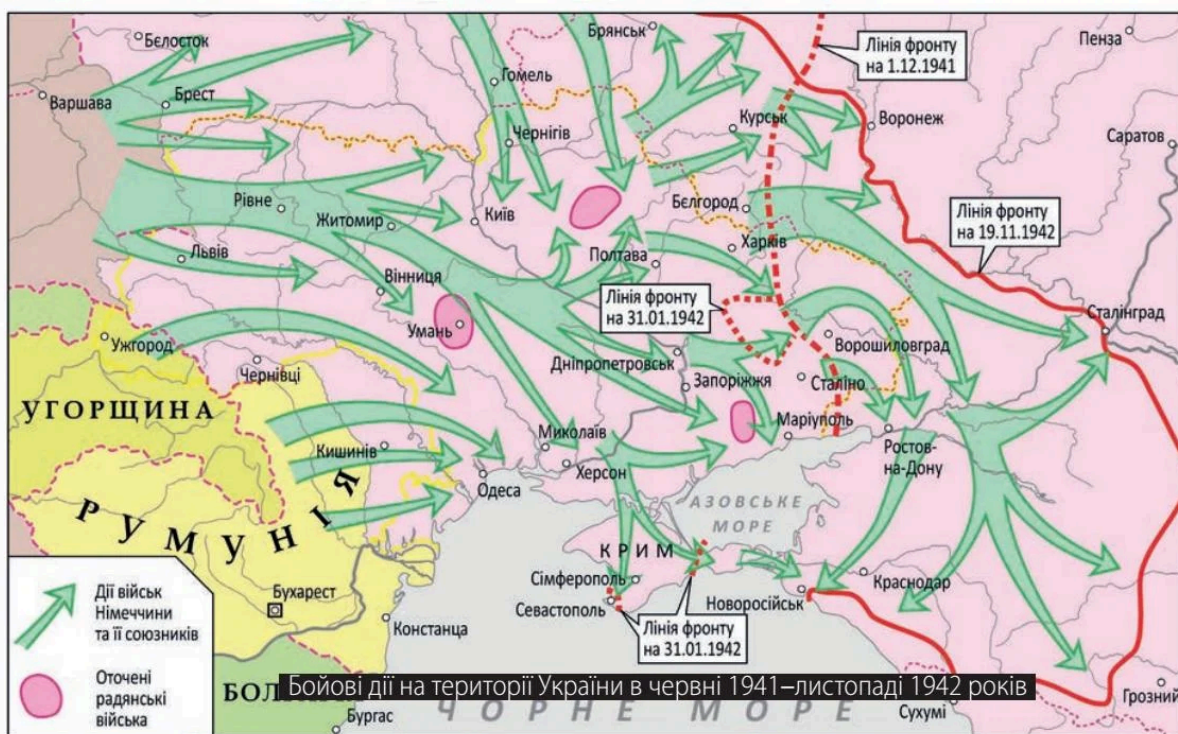
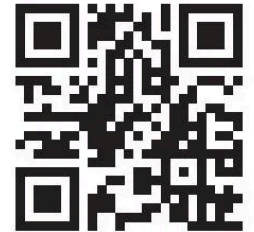
У червні 1940-го Кремль поставив ультиматум Бухаресту про передачу Бессарабії та Північної Буковини. Румунський уряд шукав підтримки в Берліні, але, не отримавши її, змушений був прийняти вимоги Москви.

Радянський Союз встановив контроль на території із майже 4 мільйонами мешканців. 2 серпня 1940 року московська влада утворила на більшій частині Бессарабії Молдавську РСР. 7 серпня створено Чернівецьку й Аккерманську області в складі Української РСР. До середини червня 1941-го з цих земель у віддалені райони СРСР депортували 30 тисяч осіб.

«Ми були свідками, як комуністичні редактори фабрикували статті за підписом місцевих громадян. Принесли рукопис з кількома незначущими фразами, переіначили його, підмалювали, додали від себе цілі уступи, і виходила стаття, в якій “визволений” громадянин подавав до відома, який то новий світ розкрився йому перед очима з приходом Червоної армії. Ми, друкарі, не раз дивувалися, як не соромляться фабрикувати такі фальсифікати. Скрізь на світі це була б кримінальна справа».

Із спогадів газетного
друкарського складача, зібраних
Міленою Рудницькою

Німеччина проти СРСР

18 грудня 1940 року Гітлер підписав план «Барбароса». Поблизу західних кордонів СРСР розгорнулися головні сили Вермахту й армії союзників. 15 червня 1941 року радянське командування почало перегрупування прикордонних військ. Уночі 22 червня Москва підняла по тривозі військові частини і флот. Але було пізно: німецька авіація (люфтваффе) вже бомбила Житомир, Київ, Одесу, Севастополь, інші міста. Почалася німецько-радянська війна.

СРСР із союзника перетворився на противника. Перший рік війни став для Червоної армії катастрофою. Ворог впевнено просувався на схід. 22 липня 1942 року Україна була повністю окупована.

«Біля скверика німці завзято вовтузилися... Зв'язківці тягли дроти... З гучномовців загриміло: "От советского информбюро. В тяжелых, изнурительных боях под Кировоградом, Белой Церковью и Винницей враг полностью разбит! Он потерял более 60 танков и отброшен далеко на запад!.." Далі йшов перелік героїчних вчинків червоноармійців та політруків, які з іменем Сталіна громлять ненависних фашистів... Виходило, Москва їх без пострілу віддавала Гітлеру, однак робила вигляд, що обороняє».

Із окупаційного роману
Григорія Гусейнова
«Одіссея Шкіпера та Чугайстра»

Покинута радянська техніка поблизу міста Дубно. Червень 1941 року

Найбільша танкова битва

23–30 червня 1941 року в трикутнику Луцьк – Рівне – Броди відбулася найбільша в світовій історії танкова битва. У бойовищі брали участь 3128 танків Південно-Західного фронту СРСР під командуванням Михайла Кирпоноса. Із боку ворога – 799 танків.

Попри перевагу в чисельності через слабе управління військами, брак дієвого зв'язку, несправність техніки радянські механізовані корпуси зазнали нищівної поразки. Почався відступ. За перший тиждень було знищено 2648 одиниць радянської техніки. Втрати німецької сторони були вдесятеро менші.

«Постійні марші та бої, що не припинялися протягом кількох днів, украй виснажили сили танкових екіпажів. Від самого початку війни солдати й офіцери зовсім не мали часу на відпочинок і дуже рідко отримували гарячу їжу. Фізичні сили залишали нас.»

Зі спогадів полковника
Семена Матиша

Розстріли в тюрмах

Жерти масових репресій НКВД. Тюрма на Лонцького. Львів. 1941 рік

На початок німецько-радянської війни застінки НКВД УРСР були переповнені. Там утримували майже 73 тисячі осіб. Перед відступом радянських військ питання заарештованих «контрреволюційних і антирадянських елементів» потребувало негайного вирішення. З цією метою 23 червня 1941-го нарком держбезпеки Меркулов підписав наказ про тюремний облік усіх ув'язнених і їхній розподіл на тих, кого розстріляти, а кого депортувати в концтабір. Але через блискавичний наступ Вермахту реалізувати його не встигли, тому отримали нову вказівку – всіх політичних та економічних злочинців стратити.

Спочатку розстрілювали по одному, а потім групами. У перші тижні війни в тюрмах Західної України страчено майже 22 тисячі осіб.

*«Львівські “Бригідки”...
З розкритих навстіж брам
доноситься трупний запах.
На подвір'ї, в коридорах,
у підвалах – стоси трупів.
Усі вони зі слідами тортур...»*

*«У Самбірській тюрмі було
знайдено багато трупів,
помордованих у жахливий
спосіб...»*

Зі свідчень очевидців

Гребля Дніпрогесу, зруйнована підрозділами НКВД. Літо 1941 року

Випалена земля

Трагедією початку німецько-радянської війни стала евакуація. Українська сировинна база та фабрики становили вагомий частку військово-промислового комплексу СРСР. Тому спершу на схід вивозили підприємства важкої промисловості загальносоюзного підпорядкування, заводи та фабрики легкої, харчової промисловості, потім – сільськогосподарські виробництва. Де не встигали організувати перевезення, застосовували тактику «випаленої землі» відповідно до директиви Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 року. Партійним осередкам та органам влади наказувалося знищувати все.

Так, 18 серпня 1941-го за наказом Сталіна підірвали греблі Дніпрогесу. Через затоплення загинули десятки тисяч військових і цивільних, яких ніхто не попередив.

«20 жовтня о 6 годині вечора з усіх боків міста [Слов'янська] почулися страшні вибухи. То спеціально для цього вишколені загони НКВД, покидаючи остаточно місто, підривали все: заводи, склади, мости, бази. Від 22-го до 25-го жовтня ціле місто в огні. Горять заводи, нафтобази, маслозавод, м'ясокомбінат і, що найстрашніше для людей, – величезні пункти Заготзерна.... Невже не можна було зробити так, щоб всі харчі, яких неспромога вивезти, потрапили не до рук ворога, а в руки старих людей, матерів з дітьми?»

Із книги спогадів **Григорія Костюка**
«Зустрічі і прощання»

Нацисти зберегли колгоспну систему. Серпень 1941

Нацистський терор в умовах окупації

Новий
поділ
України

Окуповуючи Україну, нацисти із союзниками намагалися представляти себе як визволителів від більшовизму та московського панування. Насправді ж вони відводили Україні роль колонії. 1941-го розчленували її на дистрикт «Галичина», райхскомісаріат «Україна», зону військової адміністрації, «Трансністрію» та Закарпаття.

На різних територіях склалися різні умови для існування населення. Якщо у дистрикті «Галичина» вони були відносно стерпні, то у райхскомісаріаті «Україна» – щонайсуровіші. Встановлено комендантський режим. За порушення – розстріл. Нерідко покарання на смерть відбувалися публічно. Селяни сподівалися на скасування колгоспів. Однак їх зберегли через потребу в продуктах. Хліборобів обклали податками: за землю, хату, утримання садків і худоби.

«469 днів в окупованому німцями Харкові. Людині треба 40 днів, щоб померти з голоду, кілька годин, щоб замерзнути до смерті, кілька хвилин, щоб померти на шибениці в петлі. Усі ці можливості були вповні забезпечені в ті дні від 25 жовтня 1941 року до 6 лютого 1943 року. <...> На Пушкінській я перейшов на другий бік, це врятувало мені життя. Там німецькі солдати хапали всіх перехожих чоловіків і тут таки вішали на ліхтарях. За що це була відплата я не знав, і, либонь, ті, схоплені, теж не знали.»

Із книги **Юрія Шевельова (Шереха)**
«Я – мене – мені... (і доокруги). Спогади»

Зруйновані київські вулиці. 1941 рік

Ненімецьке населення окупованої України потерпало від дискримінації і терору. За найменші порушення передбачалися жорстокі покарання. В майбутньому нацисти збиралися скоротити кількість слов'ян (серед них українців) та звести їх становище до рабського.

Міські жителі страждали від нестерпних побутових умов. Тепло та світло було розкішшю. Електроенергія, зазвичай, була привілеєм для німців із Райху, фольксдойче чи високопоставлених чиновників. Усі повинні були стати на облік біржі праці, хоча роботу знайти було непросто, відтак і засобів на існування практично не було.

Окупанти використовували й апробовані більшовиками методи. У листопаді 1941 року Гітлер прийняв рішення про організацію у великих містах голоду, який мав зменшити число їх мешканців удвічі.

«68-й день окупації. Померла Оля. Помирала страшно. Ті жалюгідні крихти, якими намагалися їй допомогти, нічого не дали... Віру Дмитрівну німці вбили ще раніше. Вийшла з дому після 6 години вечора. Зараз такий засіб самовбивства. Німці вбивають тих, хто ходить після дозволеного часу. Як знати, можливо вона й права, але коли я такі думки виказую Нюсі, вона вірно говорить: «Померти хочеш, так хоч зроби що-небудь, а то смерть іще однієї людини не має ніякої вартості, коли відбуваються такі події у житті цілого міста».

Із щоденника **Ірини Хорошунової**
«Перший рік війни.
Київські записки»

Остарбайтери

Остарбайтери перед відправленням до Німеччини. 1942 рік

Під час Другої світової війни в Німеччині масово застосовували працю іноземців. Примусових працівників, привезених зі східних окупованих територій, зокрема, райсхкомісаріату «Україна», називали «остарбайтери» і примушували носити розпізнавальну нашивку «OST».

Вивозити людей з України масово почали в 1942 році. 18 січня з Харкова до Кельна вирушив перший ешелон із 1117 особами. 22 січня виїхали перші півтори тисячі працівників із Києва, переважно добровольці, обдурені нацистською пропагандою. З весни вже почалися облави та примусові вивезення. Їх упродовж війни нацисти організували чотири хвилі.

До вересня 1944 року з території УРСР забрано 1,7–2,4 мільйона осіб. Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі 1946 року визнав примусову працю іноземців у нацистській Німеччині злочином проти людяності.

«А що, вже більше ніхто добровільно не зголошується? Нема черг охочих? Щось таке на киян напало раптом, вже ніхто більше в Європу не хоче. Дуже скоро якось усі довідалися, що перший транспорт добровольців мало не замерз у нетоплених товарняках. Що з тими, що доїхали? Дроти. Концтабір. Голод... Ну, а ще почали доходити листи. “Мамо, мені тут дуже добре, так, як у вересні місяці на Керосинній вулиці”. Себто у відомому всьому Києву страшному таборі полонених!»

Із роману **Докії Гуменної**
«Хрещатий яр»

Ідальня в бараці шахти Емшер-Ліппе в Рурі. Північна Рейн-Вестфалія. 1942 рік

Побут примусових робітників

Із примусовими робітниками поводитися дуже жорстоко. Використовували їхню працю переважно у видобувній та обробній промисловості, на транспорті, будівництві. Дещо легше велося задіяним у сільському та домашньому господарствах.

Працювали остарбайтери окремо від німецьких та інших іноземних робітників, нерідко по 18 годин на добу. Часто травмувалися, помирали від інфекційних хвороб і виснаження. Мешкали в бараках за колючим дротом. Норми харчування були мізерними. За провини застосовувалися санкції: від тілесних покарань до відправлення у штрафний чи концентраційний табір.

«Усі наші, цивільні і військовополонені, працювали на заводі Краус-Мофей. Жили у бараках по 20 чоловік у кімнаті. Спали на двоповерхових нарах. Годували погано. Вранці чорна кава із сахарином, по дві пілюлі на одного. На день давали по 500 грамів хліба. На обід суп із брукви, вечеря теж суп із кольрабі і брукви. Після вечері шикувалися біля бараків, робили перекличку, а потім опів на одинадцятую лягати спати. Підйом о шостій годині ранку. Працював я в мехцеху заводу».

Зі спогадів остарбайтера
Петра Чайки

Радянські військовополонені у таборі. Сумщина 1943 року

Військові полонені

До військових бранців нацисти ставилися не по-людськи. До таборів полонених гнали переважно пішки, а тих, хто не міг – розстрілювали. Інколи підвозили у відкритих товарняках, із яких узимку знімали тисячі заморожених тіл. У дорозі помирало 70 % утримуваних. За табірні приміщення слугували дерев'яні хліви без опалення, оточені колючим дротом. В'язні страждали від хвороб, голоду та спраги. Рівень смертності серед полонених червоноармійців становив майже 58 %. Нацисти знищили різними методами до 500 тисяч радянських бранців, ще 2,6 мільйона померли від жахливих умов утримання.

Ті 836 тисяч військовополонених, кому пощастило вижити, в СРСР зазнали нових репресій як дезертири і зрадники: 233 тисячі засудили до таборів ГУЛАГу, решту – до трудових батальйонів.

«У жовтні [1941] майнула чутка, ніби полонених... відпускають додому... Та чи зможе дійти? Як їх женуть німецькі конвоїри, бачити довелося не один раз. Обірвані, брудні, з ознаками побоїв, вдягнені хто як, без ременів, у спущених на вуха пілотках, або ж у засмалених касках, використовуваних, очевидно, замість казанків. На спинах, як глузливе тавро на рабах, чорною фарбою виведено "KG" – військовополонені. Виснажені обличчя, щетина, погляд у землю, покора й безсилля».

Із книги **Дмитра Малакова**
«Оті два роки... у Києві при німцях»

Полонені в Уманській ямі. 1943 рік

Табори для військових полонених

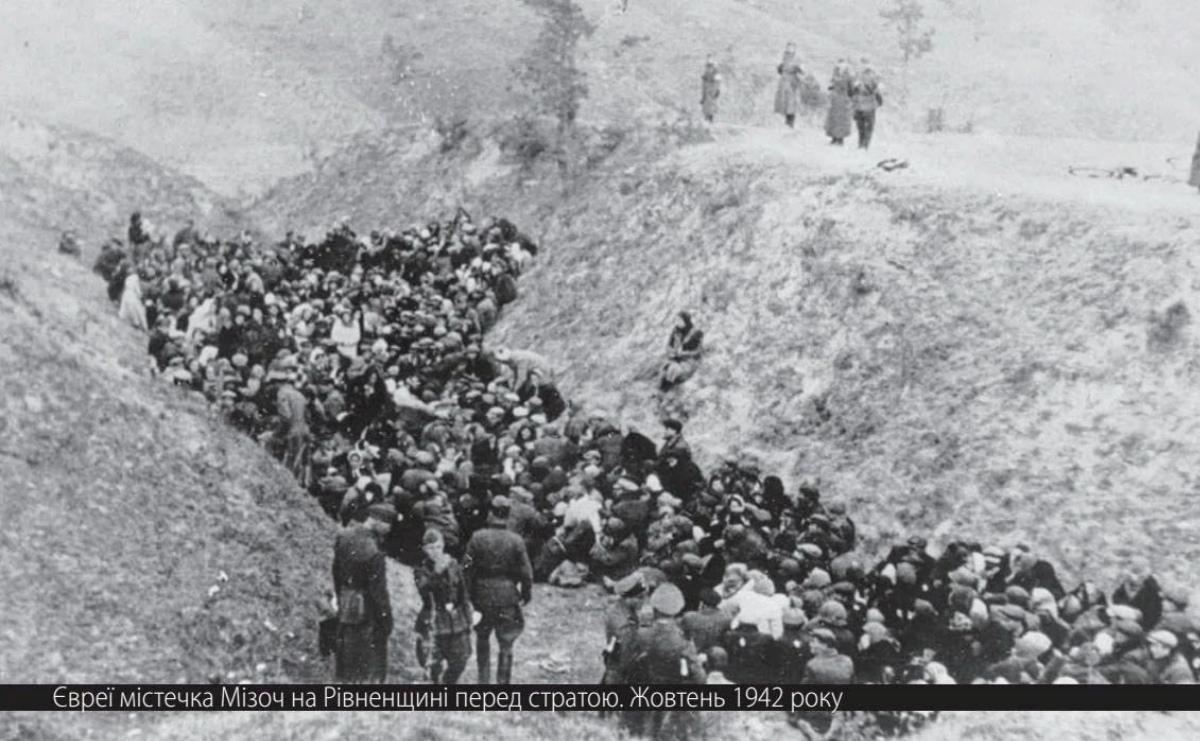
Протягом перших років війни німці та їхні союзники захопили в полон майже 5 мільйонів радянських військовослужбовців. Для їх утримання в 242 населених пунктах України створили табори: дулаги (транзитні табори), шталаги (основні для рядових і офіцерів запасу), офлаги (для офіцерів). У 1941 році під Києвом перебувало 665 тисяч військових бранців, 100 тисяч біля Мелітополя та Бердянська, стільки ж під – Керчю.

В Уманському шталазі № 349 полонених тримали просто неба. Там знаходилося від 74 до 103 тисяч колишніх солдат. У перші дні не годували, питної води не було. Люди пили з калюж. Надалі виділеного нацистами харчування вистачало лише для 2 тисяч бранців. Кількість загиблих в Уманській ямі до цього часу не відома.

«В таборах, густо розкиданих у Правобережній Україні, полонених тримали здебільшого в неопалюваних дощаних сараях – голодних, голих, не дивлячись на великі морози, які доходили цієї зими до 25–36°. Вмирили і замерзали десятками тисяч. У Білоцерківському таборі, наприклад, де умови були особливо тяжкі, кожного ранку вивозили кілька автомашин, доверху навантажених померлими та замерзлимими».

Зі спогадів
Федора Правобережного

Голокост

Євреї містечка Мізоч на Рівненщині перед стратою. Жовтень 1942 року

За гітлерівською расовою доктриною, євреї підлягали знищенню. Цей злочин проти людяності називають Голокостом.

На початку війни в Європі нацисти насильно зганяли євреїв у гетто для компактного проживання. Потім їх стали відправляти до концтаборів, де більшість гинула у газових камерах. Уперше акції зачисток провели в окупованій Галичині. В таборах і гетто Дрогобича, Борислава, Сколе, Стрия, Тернополя та інших міст знищено 670 тисяч осіб. У Наддніпрянській Україні євреїв одразу розстрілювали.

Усього жертвами Голокосту в Україні стали до 1,5 мільйона осіб. Серед місць наймасовіших страт – Бабин Яр (понад 100 тисяч), Богданівка (Одещина) – 40 тисяч, Дробицький Яр (Харків) – до 20 тисяч, Кам'янець-Подільський – 23,6 тисячі осіб.

«Люди, яких німецька влада загнала в гетто, позбавила майна та гідності, помирили від хвороб, виснаження та безнадії. Гинули також унаслідок щоденних розправ і безчинств. Досить було найменшої підозри, та й просто примхи гестапівця. Окупанти систематично знищували львівських євреїв – у самому гетто, в Янівському таборі, у таборі смерті в Белжці. Ділитися їжею з мешканцями гетто означало чинити правопорушення, а продавати її – “важкий злочин”. Крім прямої загрози, яку становили поліцаї та есесівці, виникали й інші причини остерігатися – тиф, що лютував у гетто та Янівському концтаборі.»

Із книги **Олі Гнатюк** «Відвага і страх»

Руїни Корюківки. Березень 1943 року

Злочини нацистів. Спалені села

27 лютого 1943 року червоні партизани Миколи Попудренка напали на німецько-угорський гарнізон у Корюківці (Чернігівщина), щоб визволити з тюрми до 100 членів сімей радянських партизанів. За це нацисти помстилися: 1–2 березня вщент спалили селище, а 7 тисяч його мешканців (від немовлят до старих) спалили та розстріляли.

Ця трагедія стала найбільшою в Європі. Але в Україні не винятковою: спалено село Козари (Чернігівська область) і страчено 4,8 тисячі селян; у Копищі (Житомирська область) – до 3 тисяч; майже стільки ж у Кортелісах на Волині та навколишніх хуторах.

Від 1941 по 1944 рік каральні загопи знищили вогнем понад 50 тисяч цивільних у 670 населених пунктах.

«Нас, дітей, заховали в саду в картопляну яму, де зібралось 10 сусідських дітей. Дали нам подушки, а зверху накрили ковдрами. Сиділи там ми до сутінок. Нашу вулицю цього дня кати не палили, не встигли. Коли стемніло, то німці почали пускати ракети, і облогу міста до наступного ранку було знято. Нас повитягали з ями і відправили пішки до с. Наумівка. А ми стояли під лісом і дивились, як горить Корюківка. Але я хочу спитати. Де були партизани? Чому не змогли захистити населення?»

Зі спогадів **Титенко Інни**,
уродженки Корюківки

Доля жінок

Жінки на будівництві протитанкових ровів. Донбас. 1941 рік

Жінка у воєнне лихоліття виступала в різних іпостасях: дружина, мати, військовослужбовець, медсестра, підпільниця, військовополонена, оstarбайтер, хранителька пам'яті. На фронті жінки здобували військові спеціальності: в авіації і на флоті, в піхоті й кавалерії, розвідці, зв'язку. Довелося навіть для чоловічих професій створювати мовний відповідник у жіночому роді: танкістка, автоматниця, розвідниця. В тилу їх залучали до праці на військових підприємствах, у сільському господарстві, будівництві протитанкових ровів, окопів, бліндажів.

«Чоловік був старшим машиністом, а я машиністом. Чотири роки в теплушці їздили, і син разом із нами. Він за всю війну навіть kota не бачив. Коли спіймав під Києвом кішку, ...він обійняв її: "Кицюню мила, як я радий, що тебе побачив... Дай я тебе поцілую"... Він засинав зі словами: "Мамо, у нас є киця. У нас тепер справжній дім"». <...>

«Я – вдома... Удома всі живі... За рік приїхав тато... Я привезла орден і дві медалі. Але в нашій родині головна героїня – мама. Вона всіх урятувала. Сім'ю, будинок. У неї була найстрашніша війна. Тато ніколи не надягав ні ордена, ні орденські колодки, вважав: козиряти перед мамою соромно. У мами ж нема нагород...»

Спогади жінок із книги **Світлани Алексієвич**
«У війни не жіноче обличчя»

Діти і війна

У полі на Миколаївщині. Дитячі розваги часів війни. 1945 рік

Винятково трагічно складалася доля дітей у Другій світовій. Жорстокі воєнні реалії понівечили і травмували несформовану психіку неповнолітніх. Вони втрачали батьків і рідних, голодували, примусово працювали, зазнавали масових знущань. У таких умовах починали вони життя і дорослими ставали.

Особливо тяжко доводилося безпритульним і сиротам. Окупанти проводили над ними медичні експерименти, використовували як донорів крові, шкіри й органів, а також на важких роботах. Їх називали «білими рабами» та ставилися зі страшним цинізмом. Приміром, вихованців Красноградського дитбудинку (Харківщина) примушували біля лінії фронту закопувати трупи коней, що розклалися. А в Попасній на Луганщині дітей під приводом прогулянки виводили на пошуки мін.

«У сутінках діти збираються... та й починають гратися. За листоношу виступає тітка Огірчихи синок... В Огірчука є польова сумка на ремінці... Накульгуючи на ліву ногу, як їхня поштарка, зупиняється перед гуртом дівчорі і вдавано хриплувато каже: – Вам, тітко Олено, сьогодні немає нічого. – Чого ж це нема? – материним голосом запитує Ганя...

Той, кому сьогодні принесено листа, радіє... Трохи осторонь від гурту сидить смаглява, чорноока дівчинка... Харитя. – Та... – мнеться. – Ось вам, тітко... – стиха проказує і дістає з сумки заяложеного у мазут папірця. Це – похоронка...»

Із оповідання Євгена Гуцала «Діти війни»

Підрозділ Української національно-революційної армії. Літо 1941 року

Організація українських націоналістів, заснована Євгеном Коновальцем у 1929 році, боролася за незалежну Україну. 1940-го ОУН розкололася на дві організації. Мельниківці – ОУН(м) – у досягненні самостійності розраховували на співпрацю з Німеччиною. Натомість бандерівці – ОУН(б) – вирішили здобувати незалежність власними силами, а Третій Райх примусити визнати факт існування самостійної України. Це крило після проголошення Акта відновлення Української держави взялося за розбудову органів влади і збройних сил – Української національно-революційної армії. Але в плани гітлерівців незалежна Україна не входила. Тож провідники опинилися за ґратами, а військо – розігнане. Від вересня 1941-го арешти стали масовими. До кінця року нацисти ув'язнили до 1,5 тисячі активістів.

«...Наприкінці 1941 року в Сталіно [нині – Донецьк] із Західної України прибули представники бандерівського “Проводу”. Ними у місті була створена ОУН та обласний “Провід ОУН” ...На одній із нарад ОУН у Сталіно було прийнято рішення: “...Ми маємо обережно доводити українцям, які мешкають на Донбасі, що нашими ворогами є не тільки совети, а й німці...”<...> Встановлено, що в Маріуполі організація налічувала до 300 осіб, Краматорську – 120, Слов'янську – 80, Красноармійську [нині – Покровськ] – понад 50, Макіївці – 60, Мар'їнці – 80 осіб <...>»

Із доповідної начальника Управління НКГБ у Сталінській області Секретареві ЦК КП(б)У Хрущову. 30 листопада 1943 року

Відновлення Української держави

30 червня 1941 року у Львові Національні збори за ініціативи Організації українських націоналістів під проводом Степана Бандери проголосили Акт відновлення Української держави та сформували уряд – Українське державне правління. Завдяки діяльності похідних груп до кінця липня ОУН встановила владу в 187 районах Західної України, 26 районах Правобережжя та відкрила обласні управління в Тернополі, Львові, Рівному, Дрогобичі, Івано-Франківську, Луцьку. В багатьох містах відбулися урочисті марші.

Не узгоджений із Німеччиною Акт відновлення Української держави став приводом заборони українським організаціям політичної діяльності, початком нацистських репресій проти ОУН і поштовхом до її переходу в підпілля.

«Звістка про відновлення Української держави викликала небувалу радість населення. Усюди на звільнених теренах України утворювались місцеві органи правління, налагоджувалося господарське, громадське, культурно-освітнє життя. З'явилося багато нових людей, ініціативних, енергійних, талановитих, які самовіддано працювали для відбудови власної незалежної держави. Українські місцеві органи влади діяли до осені, поки не були німцями скасовані й замінені окупаційними».

Зі спогадів **Василя Кука**

НЕ МОЛОКОМ І ХЛІБОМ, А ВОГНЕМ І КУЛЯМИ. 96

В селі Дюкуні/Костспільщина/підчас наскоку дикі німецькі один селянин не схотів втікати, як інші, а зістався в своєму помешканні. Як тільки прийшли до нього німецькі, він їх прийняв молоком і хлібом, щоб задобрити дикунів і щоб ті дарували йому життя. Німецькі молоком вишили, хліб зіли, а наївного селянина в варварський спосіб замордували/живцем вкинули в огонь/.

Хай цей випадок послужить кожному, хто вірить ще облудній німоті. Не молоком і хлібом витаймо їх, а вогнем, окропом, кулями, косами, сокирами, вилами, що лиш в руки нам попаде. Бий, рій, кадуй голодому німоту на кожнім кроці, де тільки стрінеш її. Хай Україна для кожного ката буде перлом, де він мусить згинуть такою жорстокою смертю, яку він готує нам!

Смерть німакам і всім їх прислужникам!

Хай живе Револьюція Гоневдених Народів!

Хай живе Українська Повстанча Армія!

Хай живе Організація Українських Націоналістів!

Листівка УПА. Червень 1943 року

УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНЧА АРМІЯ.

Українська
повстанська
армія

ОУН(б) для захисту місцевого населення від нацистського свавілля в 1942 році почала створювати на Волині збройні загони, а в жовтні – відділи, що пізніше найменували Українською повстанською армією. УПА структурувалася як регулярна армія. Основною тактичною одиницею була сотня. До її складу входили три чоти, у кожній – три рої (10–12 вояків). Влітку 1943-го повстанський рух охопив вже Галичину і Карпати. На чолі армії від грудня став командир Роман Шухевич – Тарас Чупринка.

Повстанці організували понад 2 тисячі антинацистських акцій, у яких загинуло від 12 до 18 тисяч ворогів. У 1944 році територіальні структури УПА діяли на території сучасних Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Черкаської, Хмельницької, Вінницької, Тернопільської, Івано-Франківської, Львівської, Закарпатської областей, східних землях Підкарпатського та Люблінського воєводств Польщі. Воювали проти трьох ворогів: СРСР, Німеччини та Польщі.

«У жовтні 1942 року на Поліссі постали перші збройні відділи, що дали початок Українській Повстанській Армії.

1) Для зафіксування цього історичного моменту визначається день 14-го жовтня 1942 року днем постання УПА.

2) Для вшанування цього моменту день 14-го жовтня, що збігається з історичним козацьким святом Покрови, вводиться як святковий день УПА».

Із постанови Української
Головної Визвольної Ради.
30 травня 1947 року

Квиток на бойовий фонд (бофон), створений Нілом Хасевичем

Мистецтво повстанців

Українська повстанська армія великого значення надавала ідеологічній і просвітницькій роботі. Унікальним мистецьким явищем, народженим у криївках, є графіка Ніла Хасевича. Його підпільна творчість розпочалася 1943 року, коли вступив до лав УПА. Керував підпільною друкарнею, працював як художник і редактор, оформлювач листівок і журналів, створив символіку, нагороди, грошові документи (бофони), логотипи і шрифти. Найвидатнішим досягненням митця є понад 150 композицій і понад 50 графічних творів: серії плакатів (найвідоміша «Волинь у боротьбі!»), портретів бійців і командирів УПА, карикатур на комуністичних вождів. 4 березня 1952 року Ніл Хасевич загинув у бою в селі Сухівці на Рівненщині.

«Я не можу битися зброєю, але б'юся різцем і долотом. Я, каліка, б'юся в той час, коли багато сильних та здорових людей у світі навіть не вірять, що така боротьба взагалі можлива. Я хочу, щоб світ знав, що визвольна боротьба триває, що українці б'ються».

Ніл Хасевич

Партизани Чернігівсько-Волинського з'єднання Федорова біля ватри під час рейду в Західну Україну.
1943 рік

Створення партизанського руху

В СРСР організацією партизанського спротиву займався партійне керівництво і силові та військові структури, зокрема НКВД. Державний комітет оборони СРСР у травні 1942 року створив Український штаб партизанського руху. Керівником призначив заступника наркома внутрішніх справ УРСР Тимофія Строкача.

Відступаючи з Червоною армією, штаб опинився в Саратові, а з жовтня 1942-го – в Москві, де перебували і Ставка Верховного Головнокомандування, і ЦК КП(б)У. Зв'язок із партизанськими формуваннями в Україні не був належно налагоджений. Штаб готував кадри, вів облік з'єднань, постачав їм гроші та зброю. Так, лише у квітні 1943-го партизанам перекинуто 240 мінометів, рушниць і кулеметів, 16 тонн вибухівки і понад 2 мільйони патронів.

«Бої в той час точилися під Сталінградом. У партизани ніхто не йшов... Коли в місяць прийде до загону одна людина – це вже добре. Тому доводилося застосовувати примусову мобілізацію, загрожувати розстрілом».

Зі спогадів
партизанського командира
Михайла Наумова

Діяльність червоних партизанів

Група підричників Чернігівського обласного партизанського з'єднання біля знищеного ешелону. 1943 рік

ЦК КП(б)У і УШПР ставив перед червоними партизанами плани бойової діяльності: захоплення й утримання переправ через річки, пошкодження комунікацій, розгортання диверсійної діяльності на залізницях, атаки на гарнізони й пости поліції, окупаційні адміністрації, залізничні станції тощо. Із березня 1943 року партизани перейшли до рейкової війни. За 4 місяці підірвано 713 ешелонів противника, знищено та пошкоджено 788 паровозів, 8 тисяч платформ, зруйновано 400 мостів і 57 кілометрів рейок. Також проводили рейди на Правобережну і Західну Україну. Ними керували Сидір Ковпак, Олексій Федоров, Михайло Наумов та інші.

Утім із поширенням тилкових формувань частішали випадки безчинств проти цивільного населення, мародерства, порушень дисципліни, пияцтва і грабунків. У 1941–1944 роках в Україні в усіх партизанських загонах воювало від 115 до 180 тисяч осіб.

«Треба створювати партизанські загони для боротьби з ворожою армією, для підриву мостів, доріг, псування зв'язку, підпалу лісів, складів і обозів. При вимушеному відступі частин Червоної армії не залишати противнику жодного кілограма хліба. Колгоспники повинні уганяти всю худобу, хліб здавати під зберігання державним органам для вивозу його в тиллові райони. Все, що не можна вивезти, повинно бути знищено».

Із промови **Йосипа Сталіна**
3 липня 1941 року

Переговори представників Української повстанської армії та Армії Крайової.
Селище Руда Ружанецька на Люблінщині. Травень 1945 року

Україна та Польща. Загострення стосунків

Протистояння між українцями та поляками мало тривалу історію. Після Першої світової почалася війна між Польщею та Західноукраїнською Народною Республікою. Врешті в 1919 році поляки окупували ці терени, а 17 вересня 1939-го їх анексував СРСР.

У Другу світову Польща домагалася повернення «східних кресів» (земель) і відновлення Речі Посполитої у довоєнних кордонах. Український визвольний рух вважав Західну Україну невідокремною частиною Української держави. Ніхто не поступався, і неодноразові переговори 1941–1944 років між очільниками національних рухів закінчувалися безрезультатно. Невдачі на політичній арені штовхали до військового розв'язання конфлікту силами Армії Крайової та Української повстанської армії.

«Стоїмо за злагодження польсько-українських стосунків... на платформі самостійних держав і визнання права українського народу на Західно-Українських землях. Продовжуємо боротьбу проти апетитів поляків щодо цих земель... коштом відсторонення українців».

Із Постанов III Конференції ОУН. 1943 рік

«Розуміємо і цінуємо прагнення українського народу до створення незалежної України. Однак не уступимо зі східних земель Речі Посполитої, втійденній частині якої від віків живуть поляки біч-о-біч із українцями, яким польський народ протягом віків надав велетенський цивілізаційний внесок».

Зі «Звернення Крайової Політичної Репрезентації польського народу до українців». 1943 рік

Тіла українців, замордованих польським відділом Народних сил збройних.
Село Верховина Красноставського повіту Люблінського воєводства. 6 червня 1945 року

Збройний польсько- український конфлікт

Збройний польсько-український конфлікт розпочався в 1942 році на Холмщині з поодиноких убивств. Наступного року головними учасниками стали військові формування обох підпільних рухів: Українська повстанська армія й Армія Крайова. Конфлікт поширився на всю Західну Україну і набув характеру селянської війни.

Велику роль у розпалюванні ворожнечі відігравали треті сили – спочатку нацисти і червоні партизани, а потім – радянський режим. Вони були зацікавлені в ослабленні національних рухів та їх взаємопоборюванні. Так, Ерік Кох казав: «Нам треба домогтися, щоб поляк при зустрічі з українцем хотів його вбити, і щоб українець, побачивши поляка, теж горів бажанням його вбити».

«А хто перший почав, один Господь знає. Здавна тліло. Думаю, сірники підніс німак. Наші й вибухнули.

Бо польська влада тут в печінки наші в'їлася. Щось не по-їхньому – нагайкою поліцей по плечах: “Нєнза пшеклента!” А які накладали штрафи, різні контингенти...

Душили, як могли. І кричали: “Нє бендзє нігди України в Польще!” Нє, добра не було....»

Спогади **Григорія Жулинського**
із романа-хроніки Миколи
Жулинського «Моя Друга світова»

Вояки батальйону «Нахтігаль». 1941 рік

Українці в лавах ворогів

На боці Третього Райху воювали близько 250 тисяч українців. До 50 тисяч українців служили в арміях держав-союзниць Німеччини: Румунії, Словаччини, Угорщини, Хорватії. У кожного була різна мотивація вдягнути німецький однострій: бажання визволити рідну землю чи жага помсти, але найчастіше – спосіб виживання в умовах гітлерівської окупації.

Наприклад, ОУН у міжвоєнний період розраховувала на підтримку Німеччини у національному визволенні і домовилася про створення невеликих військових формувань. У червні 1941 року разом із Вермахтом на територію СРСР вступили «Дружини українських націоналістів» (батальйони «Нахтігаль» і «Роланд»). Коли нацисти відмовилися визнати Акт відновлення Української держави, ОУН(б) розгорнуло антинімецьку боротьбу.

«Добровольці при німецьких військових частинах! <...> Тепер німці відступають. Яка ж ваша доля?.. Підете до Німеччини – вас кинуть за колючі дроти і виморять голодом... Коли перейдете до більшовиків – вас чекає неминучий розстріл.... Вам є один вихід – продовжувати збройну боротьбу проти більшовицьких завойовників... Переходьте зі зброєю в руках до українських повстанців... будемо боротися за Українську Самостійну Державу і самостійні держави усіх народів, яких поневолили московські головорізи...»

Зі звернення УПА до українців на німецькій службі. Вересень 1943 року

Виїзд добровольців дивізії «Галичина» на вишкіл. Львів. 1943 рік

Дивізія «Галичина»

У 1943 році німецька окупаційна адміністрація почала формувати з українців Генерал-губернаторства 14-ту дивізію Військ СС «Галичина». Спершу зголошувалися добровольці (потім була і примусова мобілізація), набір супроводжувався патріотичними маніфестаціями. Формування «Галичини» представляли як продовження традиції Січових стрільців, що боролися проти Росії у Першій світовій війні. Керівництво ОУН(б) не підтримувало формування «Галичини», вважаючи її інструментом боротьби за чужі інтереси. У липні 1944-го під Бродами дивізію розгромила Червона армія. Після цього її сформували знову. Кінець війни вояки зустріли на фронті в Австрії.

«...Офіційним мотивом до створення дивізії було – ворог наближається до Галичини, треба боронити. Неофіційним – у війні Росія й Німеччина вичерпають сили, треба мати зброю в українських руках і військовий вишкіл. Молодик іде вулицею, до нього підходять два німецькі військовики – “Ваші документи”, “Ідіть за нами – ви вояк дивізії”, – і вибору нема. Але, може, ця теорія таки привела чимало юнаків під прапор із жовтим левом на синьому тлі. Німці знали про такі настрої й наші задуми, але вони їх толерували. Бо вони себе добре забезпечили від несподіванок. Офіцери дивізії були німці, нагляд пильний. Як на початку війни росіянам, так тепер німцям потрібне було тільки гарматне м’ясо, щоб виграти час. Дивізія була приречена...»

Із книги **Юрія Шевельова**
«Я, мені, мене... (і довкруги). Спогади»

Вигнання нацистів

Радянські воїни в боях за Полтаву. Вересень 1943 року

18 грудня 1942 року радянські війська увійшли до села Півнівка, що на Луганщині. Так розпочалося вигнання німців і їхніх союзників із нашої землі. Але до літа 1943-го бойові дії тривали з перемінним успіхом. Влітку-восени Червона армія провела Белгородсько-Харківську, Донбаську, Запорізьку, Мелітопольську, Київську та інші наступальні операції. 23 серпня ворога вигнано з Харкова, 2 вересня – Сум, 7 вересня – Донецька, 23 вересня радянські війська увійшли в Полтаву. До 30 вересня армії вийшли до Дніпра.

Наприкінці 1943 року розпочалася Дніпровсько-Карпатську стратегічну операцію, яка передбачала вихід Червоної армії на лінію Рівне – Хмельницький – Могилів-Подільський – річка Південний Буг. Навесні 1944-го розірвали німецький фронт біля Карпат. Остаточно з української території нацистів вигнано в листопаді 1944 року. Радянські війська дісталися кордону з Румунією і Словаччиною. Бойові дії перемістилися до Європи.

«Йдемо Правобережжям. Бачу в повнім розмаху руйніницьку роботу ворога. Із сіл Бородаївка, Матронівка й інших населення виганяли поголовно – дітей і бабів. Хто не хотів вилазити з погреба – кидали туди гранати, а також у вікна хат... Мирних жителів убито сотні. Цілими днями бомбили села. Матері убиті, батьки на війні – одні малі діти плачуть по хатах. Поранена худоба, обпалена вогнем, табунами бігає в вогні і диму як скажена, шукає місця, де не гримить. Його нема».

Із «Щоденника» **Олеся Гончара**.
1 листопада 1943 року

Чорна піхота

Командир роти Микола Сорока інструктує щойно мобілізованих чорносвітників.
Сумщина. Осінь 1943 року

У німецько-радянській війні територія України стала не тільки плацдармом для бойових дій, а й джерелом постачання живої сили. Чоловіки, котрі пережили окупацію, були «зрадниками» і тому кров'ю мали спокутувати «провину». З радянськими підрозділами у звільнені від нацистів українські населені пункти заходили польові військкомати. Вони проводили повну мобілізацію чоловіків від 17 до 55 років. Новобранців без обмундирування і зброї кидали на фронт.

Так, під час форсування Дніпра в жовтні 1943 року їх використали на Букринському плацдармі для відволення ворога, коли червоноармійці переправлялися поблизу Лютізького плацдарму. При штурмі Києва загинуло понад 250 тисяч вояків, із яких значну частину становили селяни в домотканих свитках – «чорносвітники».

«Нас називали “чорнорубашечниками”. Ні зброї, ні обмундирування, ні транспорту... Наказували бігти першими в атаку з криками “Ура!”. Якось один молодший лейтенант роздобув собі “транспорт” – корову... Побачивши, що офіцер їде на рогатій, солдатики й собі виявили ініціативу – понасмикували соняшничиння, яке було замість зброї. Психологічно почувалися впевненіше: хоча б щось у руках тримали. Скільки таких юнаків полягло в перші дні... Після бою місцевим жителям дозволяли ховати вбитих. І досі стоїть перед очима картина, як у лютий мороз прийшла мати по загиблих синів. Поклала на санчата й повезла додому...».

Зі спогадів «чорного піхотинця» **М.Набока**

Депортовані кримські татари в Середній Азії збирають бавовну.

Катака (Сеферова) Гульсум із синами на лісоповалі. Урал. 1949 рік

Депортація кримських татар

Вигнання німців та їхніх союзників із Криму остаточно завершилося 12 травня 1944 року. Вже за тиждень радянська влада розпочала депортацію кримських татар, закинувши їм масове дезертирство та співпрацю з ворогом. Пізніше у подібному звинуватили й інші народи Криму.

18–20 травня 1944-го півостровом прокотилася перша хвиля депортації, 27 червня – друга. На загальне «спецпоселення» до Центральної Азії було відправлено понад 183 тисячі кримських татар, на примусові роботи до Московського вугільного тресту – 5 тисяч, до таборів фронтового резерву – 6 тисяч та ще стільки ж – до ГУЛАГу. Також із Криму було вигнано понад 40 тисяч болгар, вірмен, греків, турок і ромів.

«Загудів моторами одночасно весь Кримський півострів, і сотні змій-автоколон поповзли його крученими дорогами. Не підходили до сіл, були на вузлах доріг. Аули ж оточували спецзагони. Було наказано давати на збори півтори години, але інструктори скорочували і до 40 хвилин – щоб не спізнитися до пункту збору, і щоб у самому аулі багатше було розкидано для “зондеркоманди”, яка залишалася після спецзагону. Завзяті аули, на кшталт Озенбаши поблизу Бююк-озера, доводилося начисто спалювати. Автоколони везли татар на станції, а вже там, в ешелонах, чекали ще й цілодобово, стогнали, співали жалісні пісні прощання».

Із книги **Олександра Солженіцина**
«Архіпелаг ГУЛАГ»

Виселення українців із Польщі

Депортація українців з території Польщі до УРСР. Сяноцький повіт. 1946 рік

Для встановлення радянсько-польського кордону й усунення територіальних суперечок 9 вересня 1944 року Польська Народна Республіка й УРСР підписали Договір про обмін населенням і створили відповідні органи. Через військові дії, небажання людей виїжджати, антибільшовицьку пропаганду, а також діяльність УПА, виселення затягнулося на 2 роки. За цей час переселення змінилося від добровільного до примусового, а методи – від умовлянь до катувань і вбивств. Депортація українців із Польщі охопила територію Лемківщини, Надсяння, Підляшшя та Холмщини. У 1944–1946 роках примусово перемістили понад 480 тисяч українців. Вигнанці втратили майже все майно. Була знищена культура цілих етнографічних груп.

«...Ми думали, що Совітський Союз зробить з нашої Лемківщини Швейцарію, і ми заживемо свободним життям на нашій землі..., а Совітський Союз продав нашу землю полякам, спродав людей... Ми хочемо і далі жити на своїй одвічній землі і переселятися не міркуємо».

Зі звернення-протесту українців Лемківщини.
30 вересня 1945 року

«Пам'ятаю, як ми їхали в товарному потязі. В одному вагоні люди, а в другому худоба і коні. ...Нас заставляли їхати – поляків перевозили в Польщу, а з Польщі українців до України. Ми мали залишатися, але потім заставили... Нас на станції в Хоросткові розгрузили. Там вже дехто мав хату, де поляків вивезли, а ми не мали, не всі поляки виїхали. Сиділи в стодолі два тижні...»

Зі спогадів **Стефанії Угури**,
переселеної у 7 років із Висоцька до Хоросткова

Кінець війни в Європі

Солдати 3-го Українського фронту на вулицях Відня. Квітень 1945 року

Після вигнання німців і їхніх союзників із території України Червона армія здійснила наступальні операції в Європі: Белградську, Будапештську, Вісло-Одерську, Празьку та інші. У Віденській брали участь 2-й і 3-й Українські фронти та Дунайська флотилія. Тоді німців було вигнано із західної Угорщини та східної Австрії.

Однією із завершальних стала Берлінська операція. Для штурму столиці Німеччини спрямували 1-й, 2-й Білоруські та 1-й Український фронти. У ніч на 1 травня 1945 року українець Олексій Берест (лейтенант) разом із Мелітоном Кантарією та Михайлом Єгоровим встановив прапор Перемоги над райхстагом. 8 травня 1945 року о 22:43 за центральноєвропейським часом (9 травня о 00:43 за московським) у передмісті Берліна підписано Акт про капітуляцію Німеччини.

«Наш підрозділ вже захопив резиденцію Гімлера. Прийшов комбат і начальник штабу. Запитали, чи є добровольці підняти прапор над райхстагом? А хто захоче ризикувати життям у кінці війни? Командир розвідки наказав Єгорову та Кантарії вийти зі строю. Очолив групу лейтенант Олексій Берест. Мілтон Кантарія став протестувати, але вибору не було: або вперед на райхстаг, або військовий трибунал. Їм вручили прапор. Олексій Берест ішов попереду. Він першим піднявся на дах і витягнув Єгорова та Кантарію. Троє людей встановлювали прапор. Це сталося 30 квітня 1945 року приблизно о десятій вечора».

Зі спогадів **Петра Савича** – учасника штурму райхстагу

Генерал-лейтенант Кузьма Дерев'янка підписує Акт капітуляції Японії. Лінкор «Міссурі». 2 вересня 1945 року

Капітуляція Японії

1945 року СРСР денонсував договір про ненапад з Японією 1941 року. Для ліквідації Квантунської армії створили три фронти: Забайкальський, I-й і II-й Далекосхідні. З травня по серпень 1945 року в них із України мобілізували понад 27 тисяч осіб. Загалом на Далекому Сході воювали майже 400 тисяч українців.

Уночі з 8 на 9 серпня 1945 року радянські війська атакували японську армію в Маньчжурії. 2 вересня 1945-го на борту американського лінкора «Міссурі» було підписано Акт капітуляції Японії представниками цієї країни, США, Китаю, Великою Британією та СРСР. Від радянської сторони його підписав генерал-лейтенант Кузьма Дерев'янка, родом з Уманщини. Таким чином українець поставив крапку в найкривавішій в історії людства Другій світовій війні.

*«...Генерал МакАртур оголосив про підписання Акта представником СРСР... Намагаючись видатися спокійним, я підійшов до столу. Не кваплячись, сів, дістав з кишені авторучку й поставив підпис під документом. Пригадалася розповідь про підписання Німеччиною Акта про капітуляцію. Та церемонія ознаменувала завершення війни в Європі, а зараз ставилась крапка під Другою світовою. На землю прийшов мир. <...>
Найскладніше питання: яка мова для мене рідніша? Перші слова, які я почув і вимовив, з української мови. З нею я жив, ріс і зміцнів. Російською навчився читати і пізнав світ... Але жодного слова української я не забув, важить воно для мене стільки ж, як і російське».*

Зі спогадів Кузьми Дерев'янка

Наслідки війни

Друга світова стала найбільшим збройним конфліктом і найтяжчою трагедією в історії людства. До війни долучилися 62 держави (із існуючих тоді 73). Зброю до рук взяли 110 мільйонів осіб. Уперше і востаннє було застосовано ядерну зброю. Вчинено найжахливіші військові злочини та злочини проти людяності. Через бойові дії, репресії проти військовополонених і цивільних, голод, хвороби, виснаження загинули до 80 мільйонів осіб.

Сукупні демографічні втрати українців і громадян України інших національностей оцінюють у 8-10 мільйонів.

«Закінчилася світова війна. Полягло в муках сорок мільйонів радянських громадян – братів моїх і сестер. Загинув від голоду в Києві мій вісімдесятилітній батько, і сам я... ледве остався живий.

Чого я хочу? Що мені треба? Роботи. І трохи радості. Я не можу радуватися, коли навколо мене людям погано. Мені соромно, ніби я винен, що люде бідні, погано одягнені та перевтомлені. Ніби я обдурих їх,.. одняв у них свята, і спокій і зробив їх нещасливими... Герої вони чи ні? Герої. ...Світова війна закінчилась атомною бомбою. Я хочу вірити до смерті, що не потрібні будуть уже людству танки, і гармати, і весь оцей смітник атакістичних дурниць, всі оці пам'ятники великим вбивцям і їхнім коням... Що буде мир».

Із «Щоденника» **Олександра Довженка**. 30 вересня 1945 року

Так виглядали табори Ді-Пі. Баварія. 1947 рік

Табори Ді-Пі

Після закінчення війни на території колишнього Третього Райху опинилися майже 20 мільйонів іноземців. Кожен десятий з них – українець: примусові робітники, політичні емігранти, втікачі від сталінського режиму. Радянські спецслужби відловлювали їх як зрадників і повертали на батьківщину для «справедливого покарання».

Декому вдалося unikнути цього. Для них американські, британські та французькі союзники створили в Німеччині й Австрії спеціальні табори Ді-Пі (від англійського – “displaced persons” – переміщені особи). Українців там проживало понад 200 тисяч. Вони формували самоврядні органи, кооперативні спілки, культурні та молодіжні товариства, відкривали дитячі садки, школи, університети, видавали журнали, газети, книги. Від 1947 року переселенці вирушили далі на захід – до США, Канади, Австралії. Так у цих країнах з’явилася третя (політична) хвиля української еміграції.

«Я вернусь до Вітчизни з мільйонами своїх братів і сестер, що перебувають тут, в Європі, і там, по сибірських концтаборах, тоді, коли тоталітарна кривава більшовицька система буде знесена так, як і гітлерівська, коли НКВД піде вслід за гестапо, коли червоний російський фашизм щезне так, як щез фашизм німецький».

Із книги **Івана Багряного**
«Чому я не хочу вертатися до СРСР?»
1946 рік

Наука для війни

Збирання корпусів танків Т-34 із застосуванням автоматичного зварювання Євгена Патона.
Нижній Тагіл. Січень 1943 року

У час війни наука стала на службу воєнним потребам. На схід СРСР було передислоковано Академію наук УРСР, утворено Науково-технічний комітет сприяння обороні. Фізики взялися за розроблення військових приладів для авіації, радіолокації та пеленгування, медики – засобів боротьби з ранами.

Інститут електрозварювання на чолі з академіком Євгеном Патonom у Нижньому Тагілі спроектував установку для автоматичного дугового зварювання і застосував його для танків. Це вдсятеро скоротило час, необхідний для збирання танкових корпусів, і поліщило їх міцність. «Патонівський шов» впровадили на 10 танкових заводах і 6 заводах із виготовлення авіабомб.

«Завод був за 8 кілометрів від міста в лісі. Житловий масив поруч... Сім'я офіцера-фронтовика уступила нам кімнату... Нас було спочатку четверо: я, дружина із сестрою, син Володимир. У січні 1942 року в Інститут електрозварювання перевели молодшого сина Бориса, котрий закінчив Київський політехнічний інститут уже в дні війни... Я віддав Бориса в "науку": "Учись варити. Ось – дріт, ось – метал, флюс у відрі. Згодом навчатимеш інших".

11 серпня прибув наш ешелон із Києва. Картина була сумна... Обладнання обмаль... Не крище з людьми: багато хто пішов на фронт... Я зрозумів: доведеться не лише круто перебудувати роботу для потреб війни, а й одночасно відновлювати сам інститут силами молоді».

Зі «Спогадів» Євгена Патона

Мистецтво на фронті

Концертна бригада ансамблю пісні і танцю Південно-Західного фронту. В її складі – артисти Юрій Тимошенко (нижній ряд по центру) та Юхим Березін (верхній ряд праворуч). 1942 рік

Для моральної підтримки солдат створили десятки фронтових музично-драматичних ансамблів, артистичних бригад. Дуже популярними були концерти Ансамблю пісні і танцю Південно-Західного фронту, яким у перші роки війни керував Павло Вірський. У цьому колективі відзначився комічний дует одесита Юхима Березіна та полтавчанина Юрія Тимошенка. На передовій вони представляли образи кухаря похідної кухні Галкіна в ковпаку та з черпаком і банщика з березовим віником Мочалкіна. З 1946 року ці артисти відомі як сатирична пара Штепсель і Тарапунька.

«Три місяці нашої присутності на фронті дали нам дуже багато. Ми бачили приклади самовідданого служіння Вітчизні, героїзму... Я прийшов до переконання, що бійців не треба агітувати піснями про героїку... Гумор і сатира гостро сприймалися бійцями. Вони давали відпочинок після їх важкої ратної праці».

Зі спогадів оперного співака
Івана Паторжинського

Визвольний рух після війни: зміна тактики

Командири УПА вивчають місцевість. Карпати. Кінець 1940-х років.
Крайній справа – І.Кулик – «Сірий», уродженець селища Грабове Донецької області

1945 року через виснаження повстанських загонів і людські втрати командування УПА змінило тактику: із відкритого протистояння бойовими підрозділами на конспіративно-диверсійну діяльність малими групами. Вони нападали на радянські органи влади, проводили агітацію, здійснювали диверсійні акції, не давали комуністичному режиму закріпитися. У вересні 1949 року Головний командир Роман Шухевич розформував останні відділи Української повстанської армії. Відтоді в Україні боротьба продовжувалася виключно в рамках збройного підпілля. Його головним завданням було утвердження в суспільстві ідеї незалежності Української держави.

«У 1951 році друзі мої загинули. Я залишився сам. Ходив на запасні пункти зустрічей, але й там усі загинули. І тоді я вирішив піти у глибоке підпілля... В області нема такого села, де би я не ховався... Протягом 48-ми років я не з'являвся у своєму краї. У 50-ті мене почали шукати чекісти. Родичів моїх арештовували, тягали на допити, але вони нічого не знали про мене... КГБ не припиняв пошуку до останніх днів існування... Лише 3 грудня 1991-го почув по радіо результати українського референдуму – зрозумів, що не їхня величезна сила, а я, самотній, змучений – переміг! Перемогли товариші, які віддали життя за Україну...»

З інтерв'ю провідника Збаражчини
Іллі Оберишина

Визвольний рух: останній бій

Табір у Середній Азії. Група ув'язнених українок, більшість із яких – учасниці УПА. Великдень 1955 року

Після загибелі Романа Шухевича в 1950 році визвольний рух очолив Василь Кук. Коли і його енкаведисти схопили в полон, боротьба, попри втрату вищого керівництва, тривала ще понад десятиліття. На сьогодні відомо, що останнім у збройну сутичку з комуністичним режимом вступив націоналіст Юрій Михайлецький у 1967-му в Буцацькому районі на Тернопільщині.

Усього через лави УПА пройшло близько 100 тисяч вояків. 150 тисяч квадратних кілометрів із 15 мільйонами населення – такою була територія повстанського руху. Проти українського підпілля радянські репресивні органи здійснили понад 26 тисяч каральних операцій, розстріляли 153 тисячі осіб за діяльність і причетність до УПА, заарештували 134 тисячі, репресували – до півмільйона.

«Мене засудили до каторжних робіт й етапували у Воркуту, де був табір для політв'язнів. Роботи були дійсно каторжні. Після амністії 1953 року мене перевели до табору у Середню Азію. Там я відпрацювала ще кілька років. Режим був м'якшим, ніж у Воркуті. Нам дозволяли відзначати релігійні свята та вдівати під час них вишиванки. Я працювала на бавовняному комбінаті, а не на лісоповалі. Українки попри будь-що тримались купи... Додому я так і не повернулась – мені на Сколівщину було зась. У 56-му я повернулася в Україну – на Донеччину. От і донині тут живу...»

Зі спогадів **Анастасії Байкинич**

Автори проекту:

Ганна Байкеніч

Олена Охрімчук

Максим Майоров

Автор карт:

Дмитро Вортман

Художній редактор:

Андрій Чернявський

Відповідальний за випуск:

Юрій Марченко

Фото та матеріали:

Галузевий державний архів Служби безпеки України

Центральний державний архів вищих органів влади та управління

Центральний державний кінофотофоноархів імені Г.С. Пшеничного

Інститут історії України НАН України

Електронний архів визвольного руху

Національний музей історії України у Другій світовій війні

Федеральний архів Німеччини

Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького»

Інтернет-ресурс «Історична правда»

Електронне видання “Life Magazine”

Портал “Livejournal”

На першій сторінці: миколаївські підлітки шматують портрет Гітлера.
Березень 1944 року

